

# До етнічної історії давнього Криму

В. С. Ольховський

*У статті на основі пам'яток писемності, археологічних та антропологічних джерел розглядаються і реконструюються складні етнокультурні процеси, що відбувалися на території Кримського півострова у VII ст. до н. е.—IV ст. н. е., за участю автохтонного (таври) та прийдшлих (скіфи, греки, сармати та ін.) етнічних компонентів.*

Старожитності Криму доби раннього заліза активно вивчаються вже понад 250 років. За цей час зроблено немало, але дискусії з основних проблем етнічної історії Криму не припиняються. Цьому сприяє розвиток польових досліджень, а також тривале критичне вивчення писемних джерел та лапідарної епіграфіки. При цьому стало досить очевидним, що використання тих самих матеріалів приводить дослідників до різних, часто діаметрально протилежних висновків. Вважаємо за необхідне на основі писемних та археологічних джерел дещо підсумувати вивчення етнічної історії давнього Криму (I тис. до н. е.—сер. I тис. н. е.).

Враховуючи всю цінність, навіть унікальність інформації, яку містять писемні джерела, необхідно зауважити притаманні саме їм особливості, зокрема кумулятивність.

Як відомо, греко-латинські історіографи широко використовували всі доступні їм праці попередників (розповіді очевидців). З плином часу конкретна етнографічна ситуація (у даному випадку в Криму) змінювалась, що змушувало більш пізніх авторів шукати узгодження старої писемної і нової (частіше усної) традицій. Звичайно нові свідчення прямо накладалися на стару «етнографічну основу» без будь-якої корекції, доповнювали її, а очевидні протиріччя супроводжувалися авторськими ремарками. Таким чином, «усереднена» картина давала асинхронну, нерідко спотворену багаторазовою передачею інформацію. В цілому вона відбивала реальність, але з деяким запізненням (ефект «інерції мислення» в рамках традиційних схем). Тому будь-яке (за рідкісними винятками) етнографічне описання з самого початку відображає дійсність не адекватно, а дещо наближеним до реальності. Саме тому в етнографічному тексті, наприклад, I ст. до н. е. слід вбачати більш ранні свідчення, які не завжди можна вичленити.

Не варто сумніватися в тому, що найбільші грецькі міста Криму мали своїх історіографів, твори яких не дійшли до нас. Ймовірно, що в них порівняно повно було відображено реальну історичну ситуацію, хоча і тут не виключена можливість неповного викладення і перекручення подій з політичних чи будь-яких інших мотивів. Використання праць історіографів материкової Греції та Іонії, написаних, як правило, не очевидцями подій, знижує ступінь достовірності наших реконструкцій. Враховуючи зроблені зауваження, звернемось до джерел<sup>1</sup>.

Таври, очевидно, були першим етносом, з яким греки зустрілися на території Криму. Їх чисельність була порівняно великою, як і територія, яку вони обіймали, оскільки півострів отримав назву Таврика (Таврида, Великий Таврійський Херсонес). Відомо, що в античну епоху багато країн і регіонів (Галлія, Скіфія, Іберія та ін.) були названі за іменем домінуючого або найчисленнішого «народу». Проте топонім Таврика у різних авторів має не однаковий зміст. Так, для Геродота (V ст. до н. е.) Таврика — гірська область на півдні Скіфії. Очевидно, він не вважав Крим півостровом, виділяючи, однак, район, обмежений

<sup>1</sup> Про джерела детальніше: Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Пг., 1925.— С. 16—154; Ольховський В. С. Население Крыма по данным античных авторов // СА.— 1981.— № 3.— С. 52—65; Граков Б. П. Термин «Σχῆψαι» и его производные в надписях Северного Причерноморья // КСИИМК.— 1947.— Вып. XVI.— С. 79—88.

східним морем (Меотідою), Боспором Кіммерійським та Понтом (?) — Керченський півострів (*Her.*, IV, 21, 100). Згідно периплу Псевдо-Скілака (IV ст. до н. е.), таври населяли лише мис материка, що виступав у море. Чіткого уявлення про ступінь ізоляції Криму від материка у Псевдо-Скілака не було. За його свідченням більшість території Криму належала скіфам<sup>2</sup>. Страбон безсумнівно стверджує, що Крим є півостровом, гірську частину якого узбережжям — від бухти Символів до м. Феодосії населяли таври. У Страбона знаходимо вказівку на те, що й раніше «найбільшу частину країни до перешийка і Каркінітської затоки посідало скіфське плем'я таврів»<sup>3</sup>.

Майже у всіх працях останніх десятиліть згаданий перешийок ототожнювався з Перекопом, на підставі чого вважалося, що таври заселяли не тільки гори Криму, а й степ — практично всю територію півострова.

Як ми вже зазначали, згаданий Страбоном перешийок, без сумніву, є Акмонайським<sup>4</sup>. Заперечення з приводу запропонованої його локалізації<sup>5</sup> не можна прийняти. Логічний зв'язок повідомлень Страбона (VII, 4, 3—5: Феодосія — на кордоні, кордон — перешийок, звідси Феодосія — на перешийку) цілком вірогідний, оскільки йдеться лише про два етноси (таврів та боспорців; мається на увазі автохтонність перших і відсутність скіфів), про одну єдину можливу межу їх володінь (що ніяк не могла міститися на Перекопі) у конкретний хронологічний період («раніше», «колись»). Отже, володіння таврів, північний кордон яких «колись» проходив по лінії Акмонайський перешийок (м. Феодосія) — Каркінітська затока — включали гори, передгір'я і частину степового північно-західного Криму. На рубежі ери територія, що контролювалася ними, за Страбоном, скоротилась.

Поіменування таврів «скіфським племенем» не можна розглядати як свідчення союзу скіфів і таврів при підлеглий ролі останніх<sup>6</sup>. Скіфським племенем або народом пізньоантичні автори називають кімерійців (Діонісій, Елій Геродіан), абіїв, аханів, апсилів, будинів, даїв, гедів, іседонів, тирменіїв, саків, сарматів та ін. (Стефан Візантійський), моссинів, травсів (Гесихій). Таким чином підкреслювався або скіфський спосіб життя, або віддаленість (на півночі, у Скіфії) району розселення племен. «Землю таврів у Скіфії» знають Софокл, Птоломей, Секст Емпірик, Нонн.

Псевдо-Скіми (III—II ст. до н. е.) відзначає численність таврів. За Геродотом, вони мали кілька царів, тобто ділились на племена або племенні групи на чолі з вождями (*Her.*, IV, 102). Про поділ таврів на «царства» пише і Амміан Марцеллін<sup>7</sup>. Стефан Візантійський повідомляє, що у Тавриці проживало багато народів (Пліній пише про 30)<sup>8</sup>. Очевидно, кожний з цих народів мав особистий етнонім. Слід враховувати зауваження Страбона про те, що в розглядуваний період «через незнання окремі народи в кожній країні підводились під загальне ім'я»<sup>9</sup>. Так, за словами Плінія, «до півночі від Істру, взагалі кажучи... всі племена вважаються скіфськими»<sup>10</sup>. Все це дає підставу визнати можливим вживання етноніма «таври» в розширено-географічному значенні<sup>11</sup> (подібно етноніму скіфи). Серед таврів (жителів Таврики), таким чи-

<sup>2</sup> Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 240, 241.

<sup>3</sup> Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 205.

<sup>4</sup> Ольховский В. С. Население Крыма...— С. 53, 62.

<sup>5</sup> Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г. Древние укрепления северного Крыма (по данным античных письменных источников) // ВДИ.— 1986.— № 2.— С. 149.

<sup>6</sup> Молев Е. А. Боспор и варвары Северного Причерноморья накануне походов Диофанта // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.— Ростов-на-Дону, 1986.— С. 55.

<sup>7</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 288.

<sup>8</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1949.— № 1.— С. 281.

<sup>9</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 179.

<sup>10</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1949.— № 2.— С. 278.

<sup>11</sup> Соломоник Е. І. Таври і Таврика (про походження етноніма і топоніма) // Археологія.— 1976.— Вип. 20.— С. 48.

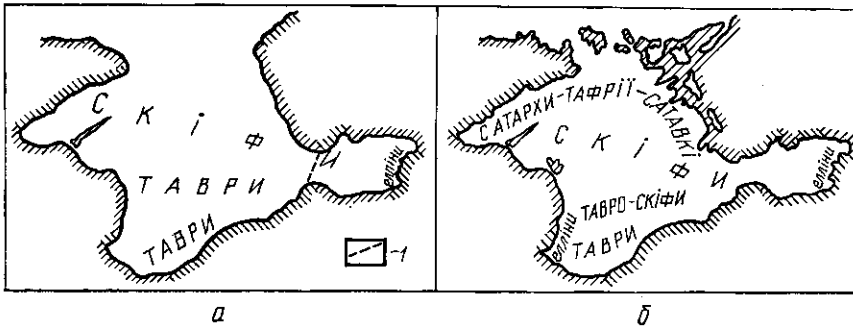


Рис. 1. Етнічна ситуація в Криму: а — VII—VI ст. до н. е.; б — I ст. до — I ст. н. е. Умовні знаки: 1 — рів «нащадків сліпих».

ном, могли бути різні, здебільшого родинні етнічні групи (Стефан Візантійський, наприклад, називає серед них, можливо, помилково, токсів, токсіанів та пессів<sup>12</sup>). Назва однієї з цих груп, найчисленнішої або панівної — таври — могла бути перенесена на всіх варварів гірського Криму. В джерелах немає прямих вказівок на автохтонність таврів; непрямі дані свідчать про те, що «туземний кочовий народ» таври<sup>13</sup> проживав у Криму щонайменше з доби пізньої бронзи. Сусідами таврів були кімерійці («Кімерійці — народ біля скіфського Тавра і Меотійського озера») <sup>14</sup>. Є ще свідчень про перебування кімерійців «біля холодної підшови Тавра»<sup>15</sup>, хоч не виключено, що тут йдеться про малоазійський Тавр.

Отже, країна кімерійців, яка на півдні межувала з таврськими володіннями, безумовно, включала майже весь степовий Крим із Керченським півостровом. Скіфи, вигнавши кімерійців і залишивши їхні землі, ймовірно, залишили недоторканими гірські володіння таврів (про підкорення скіфами Таврики не згадується в жодному з джерел).

Наступний етап освоєння скіфами Криму пов'язаний з подіями, яскраво описаними Геродотом, — боротьбою скіфів з численними «нащадками сліпих», що народжувалися від шлюбу скіфських жінок з осліпленими рабами. Незважаючи на явний міфо-етнічний характер, описаний конфлікт має чітку географічну прив'язку — рів, викопаний нащадками сліпих, який тягнеться від Таврійських гір до найбільш широкої частини Меотського озера (Her., IV, 3) (рис. 1, а). Єдине місце в Криму, яке повністю відповідає наведеним умовам, знаходиться на Акмонайському перешийку, хоча багато дослідників з незрозумілих причин локалізували його на Перекопі. Подібна локалізація рову суперечить писемним джерелам, вона мало ймовірна і за палеогеографічними даними. Так, час повернення скіфів з передньоазійських походів (початок VI ст. до н. е.) збігається з максимумом фанагорійської регресії Понту, коли рівень Чорного і зв'язаного з ним Азовського морів був на 3—6 (а на думку деяких спеціалістів на 10—15 м) нижче сучасного; близько до істини, безсумнівно, є величина 4—6 м<sup>16</sup>. В цей час акваторія Меотіди була набагато меншою. Системи заток Сивашу не існувало, як, можливо, і Арабатської стрілки, хоча ймовірно, що стрілка — типовий давній береговий бар — з'явилася на поверхні моря при більш низькому рівні, «коли край суші містився східніше сучасного берега Сивашів. Трансгресія продовжувалась і бар повільно просушався на захід»<sup>17</sup>. Каркінітська затока Чорного моря була дещо мен-

<sup>12</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1948.— № 3.— С. 327, 329.

<sup>13</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 303.

<sup>14</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 1.— С. 307.

<sup>15</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 268; Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 238.

<sup>16</sup> Федоров П. В. Плейстоцен Понто-Каспия.— М., 1978.— С. 119; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 15.

<sup>17</sup> Зенкович В. Н. Берега Черного и Азовского морей.— М., 1958.— С. 173.

шою, а її північно-східного краю — Перекопської затоки — не існувало (ще в минулому столітті «восени за домінування східних та північно-східних вітрів морське дно у верхів'ях Перекопської затоки оголювалося на кілька верст»<sup>18</sup>). Крим з'єднувався з материком широким (70—90 км) «пра-Перекопським» перешийком, на заході який межував з Каркінитською затокою, а на сході був відокремлений смугою, що приблизно відповідає «пра-Арабатській» стрілці або проходить на схід від неї. Широку горловину пра-Перекопу навряд чи можна було перекрити таким ровом (і валом) в ранньоскіфський час.

Період IV—I ст. до н. е. характеризується стабільним підйомом рівня Понту та Меотіди (початок німфейської трансгресії)<sup>19</sup>. У цей час і з'являються лагуни — південного і східного Сивашів. У I—IV ст. н. е. за умов наближення максимуму німфейської трансгресії (1 м вище сучасного рівня) і опускання Присивашської низовини формуються західний і середній Сиваш. Крим перетворюється на півострів, відрізаний від материка системою лагун і боліт, що сформувалися на місці східної частини пра-Перекопу (висновок, підтверджений аналізом донних відкладень Сиваша)<sup>20</sup>.

До речі, ранні автори не згадують про Гниле озеро в західній частині Меотіди; воно стає відомим з I ст. до н. е. З огляду на це стає зрозуміло і така ремарка Страбона. Зазначаючи сучасну йому ширину Перекопу в 40 стадіїв (8 км), він зауважує, що «деякі» визначають його ширину в 360 стадіїв (до 75 км). Очевидно, в другому випадку Страбон скористався джерелом VI—IV ст. до н. е., яке відбивало реальну ширину пра-Перекопу. Використання деякими латинськими авторами терміну Меотські озера (болота) підтверджує існування на місці пра-Перекопу на початку н. е. системи озер, лагун і боліт. Ці обставини, а також значне звуження (до 5000 кроків, за Плінієм) незатопленої частини перешийка, робило можливим спорудження тут (навряд чи раніше I ст. до н. е.) цілої системи валів та ровів між водними перешкодами<sup>21</sup>.

Таким чином, рів «нащадків сліпих» на Акмонайському перешийку простягався приблизно від м. Феодосії (кінець Таврійських гір) до південного краю «пра-Арабатської» стрілки. Він не зберігся, хоча ще наприкінці XVIII ст. П. Сумароков бачив якийсь вал «не доходячи Феодосії». Не виключено, що на залишках давньої оборонної лінії пізніше була споруджена «Асандрова стіна», сліди якої «від Арабата до Чорного моря» бачили П. Сумароков та академік П. Паллас<sup>22</sup>.

Звідки виступали скіфи — з півночі чи з півдня — невідомо: можливі обидва шляхи. Керченська затока на той час була така вузька, а в деяких місцях мілководна, що переправлятися через неї можна було цілий рік і льодом, і вброд<sup>23</sup>.

Розповідь Геродота про скіфську «реконкісту» дозволяє зробити такий висновок: у I пол. VI ст. до н. е. на території Криму фіксувалося як мінімум три варварських етнічних утворення: скіфи, таври (самостійне, поділене на «царства» населення гірської Таврики, яке пізніше відмовилося брати участь у скіфо-персидській війні), змішаний скіфо-аборигенний етнос (потомки скіфських жінок і сліпих рабів). Під «рабами» слід розуміти підкорене скіфами місцеве населення. У реальній ситуації це могли бути або кімерійці, або автохтонне населення степо-

<sup>18</sup> Лоция Черного и Азовского морей.— Николаев, 1892.— С. 195.

<sup>19</sup> Благоводин Н. С., Щеглов А. Н. Колебания уровня Черного моря в историческое время по данным археолого-геоморфологических исследований в Юго-Западном Крыму // ИАН.— Серия географ.— 1968.— № 2.— С. 57.

<sup>20</sup> Стащук М. Ф., Супрычев В. А., Хитрая М. С. Минералогия, геохимия и условия формирования донных отложений Сиваша.— К., 1964.— С. 151—159.

<sup>21</sup> Вдовиченко И. И., Колтухов С. Г. Древние укрепления...— С. 155.

<sup>22</sup> Сумароков П. Досуги крымского судьи, или второе путешествие в Тавриду.— Спб., 1803.— С. 93, 103; Путешествие по Крыму академика Палласа в 1793 и 1794 годах. Поездка во внутренность Крыма, вдоль Керченского полуострова и на остров Тамань // ЗООИД.— 1883.— Т. 13.— С. 50.

<sup>23</sup> Федоров П. В. Плейстоцен Понто-Каспия.— С. 119.

вого (і передгірського?) Криму, оскільки скіфи не проникали на той час у гори. Друге припущення більш прийнятне, оскільки вказівки на прямі скіфо-кімерійські контакти взагалі (і в даному районі зокрема) в джерелах відсутні. Не виключено, що група передгірського населення, підкорена скіфами, у ранніх та деяких більш пізніх античних джерелах фігурує під загальним для Криму етнонімом таври. Згадаємо, що вказаний Страбоном «попередній» район проживання таврів охоплював передгір'я і частину степу. В пізніших джерелах (до рубежу ери) прямих згадок про змішаний скіфо-аборигенний етнос немає, що, однак, не свідчить про зникнення цього численного народу (за Геродотом він не був знищений скіфами). Район заселення скіфо-аборигенного населення, напевно, розглядався як складова частина території, що її контролювали скіфи.

За Геродотом (*Her.*, IV, 21) на півдні володіння царських скіфів у VI—V ст. до н. е. обмежувала Таврика (гори), на сході — рів «нащадків сліпих» (на Акмонаї). Однак східніше — «на західному березі Боспору Кіммерійського і Меотського озера» (*Her.*, IV, 100), тобто на Керченському півострові, жили скіфи (не царські?). Перипл Псевдо-Скілака також виразно локалізує землю скіфів, на якій знаходились еллінські міста Феодосія, Кітей, Німфей, Пантікапей, Мірмекій на Керченському півострові<sup>24</sup>. Страбон уже прямо називає Кримський півострів «Таврійським і Скіфським»<sup>25</sup>.

Отже, скіфи так чи інакше контролювали у другій половині I тис. до н. е. майже весь степовий і передгірський Крим і були домінуючим варварським етносом на Кримському півострові.

В останні століття до н. е. — перші століття н. е. етнічна ситуація на півострові дещо змінюється. Етноніми скіфи і таври, як і раніше, зустрічаються в писемних пам'ятках цього часу, але з'являються і нові імена: землероби, тафрії, сатархи (сатарки), скіфо-таври (тавро-скіфи), тавринії, таврики, таврії.

Сатархи (саторхеї)<sup>26</sup> за писемними джерелами відомі в Криму з II ст. до н. е. Вони заселяли країну Тафри («рови»), яка простягалась від Болота (Сиваш) до Каркінітської затоки. Скіфо-сатарки, про яких згадує Пліній (ймовірно ті самі сатархи), мешкали на схід від хребта (Таврики), тобто десь у західній частині Керченського півострова. Здвоений етнонім, найімовірніше, підкреслює «скіфський» (кочовий) спосіб життя цього народу. Згадки про те, що саторхеї перейшли Танаїс і посіли країну Тафри, однозначно свідчать про алохтонність народу, який з'явився у Криму не пізніше II ст. до н. е. Спочатку сатархи були кочівниками-скотарями; у Криму вони перейшли до осілости або напівосілости і продовжували займатися скотарством, а також міноювою торгівлею і навіть каботажним мореплаванням.

Тафрії<sup>27</sup>, за повідомленням Страбона, жили на узбережжі Каркінітської затоки. Територія ж Тафри локалізується різними авторами I ст. до н. е. — II ст. н. е. в районі Меотійського озера, між Болотом (Сиваш) і Каркінітською затокою, на перешийку (Перекопі), всередині Таврійського Херсонеса (Крим). Таким чином, район проживання тафрійів (Перекопський перешийок, Північне Присивашся) був частиною території, що її посідали сатархи. Такий висновок, а також «описовість» етноніма тафрії (від тафрос — рів) дозволяють припустити, що тафрійями називалась північнокримська група сатархів (можливо, етнічно змішана з нечисленим місцевим населенням), яка проживала на території Тафри з II ст. до н. е. Західна і східна групи сатархів зберегли свій етнонім.

<sup>24</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 240.

<sup>25</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 202.

<sup>26</sup> Детальніше див.: Ольховский В. С. Население Крыма...— С. 56—58; Десятчиков Ю. М. Сатархи // ВДИ.— 1973.— № 1.

<sup>27</sup> Про тафрійів, «землеробів», тавриніїв, тавриків, тавроскіфів див.: Ольховский В. С. Население Крыма...— С. 59—64 (там же історіографія).

Спосіб життя сатархів-тафріїв, час і обставини їх появи в Криму дають підставу для гіпотези про належність їх до сарматських племен. До речі, саме з цього часу, за археологічними даними, активізується процес проникнення сарматських елементів у культуру варварського населення Криму.

За повідомленнями Полібія, Полієна, Страбона та згідно декрету на честь Діофанта, сармати у II—I ст. до н. е. періодично з'являлись у Криму, беручи участь у війнах то проти скіфів (Гатал — союзник Фарнака, Амага — херсонесців), то проти греків (роксолани-ревксінали — союзники Палака).

«Землероби», про яких повідомляє Страбон<sup>28</sup>, посідали рівнинну частину Таврійського Херсонеса і перебували у данницькій залежності від номадів (скіфів). Територія розселення землеробів, їх заняття (очевидно, не основне) морським розбоєм, періодичні зіткнення зі скіфами, згадка в контексті тафріїв — все це знаходить аналогії в повідомленнях про сарматів. Звідси можливий висновок: сатархи Птолемея, Мели, Плінія відповідають землеробам Страбона, якому, до речі, були відомі і тафрії. Ототожнення землеробів зі скіфами, які перейшли до осілості, також можливе (область їх проживання збігається з територією царських скіфів за Геродотом), але при цьому ми вимушені визнати наявність періодичних конфліктів між скіфськими племенами Криму (свідчень про це в джерелах немає) та неминучі контакти з сатархами, що займали частину їх території.

Етноніми таврінії, таврії, таврики, відомі з пізньоантичних джерел, найпевніше, репліки етноніма таври. Відсутні будь-які подробиці в описанні вказаних народів, констатується лише їх проживання у Тавріанії або Тавріані. Помпонієм Мелою точніше локалізуються лише Таврика — нижче (південніше) Калос-Лимена. Однак у даному районі Криму археологічні пам'ятки такого пізнього часу (I ст. н. е.), які можна було б упевнено пов'язати з таврами, поки що не виявлені. Можна припустити, що Мела у даному випадку скористався джерелом V—III ст. до н. е. і, за Геродотовою традицією, західну частину володінь таврів розташовує біля Керкінітіди (*Her.*, IV, 99). Живучість цієї традиції підтверджує і Страбон<sup>29</sup>.

Етнонім тавро-скіфи (скіфо-таври) фіксується в джерелах, починаючи з I ст. н. е. (можливо, і дещо раніше). Відкинувши явно помилкову локалізацію цього народу у пізніх хрестоматіях та творах (ім'я тавро-скіфів у середньовічних джерелах стало загальним), приходимо до висновку, що тавро-скіфи мешкали в горах Таврики і почасти на узбережжі, були знайомі з мореплаванням і т. ін. Наведені свідчення, а також часто повторювані твердження про принесення тавро-скіфами чужоземців у жертву, мають прями аналогії у більш ранніх повідомленнях про таврів Геродота, Афінагора та ін. (останній сюжет також пов'язується з тавріями та скіфами). Запропоноване рядом авторів географічне тлумачення терміну таврів (таври, які жили в Скіфії; скіфи, які заселяли Таврику; таври, що межували зі скіфами) не пояснює основного — дуже пізньої появи етноніма. Заслугує на увагу такий факт: в джерелах II ст. до н. е.— V ст. н. е. етнонім скіфи зустрічається не частіше етнонімів скіфське плем'я таврів і тавро-скіфів. Його чомусь не вживають такі відомі автори як Пліній, Мела, Птолемей. Тим часом присутність таврів і скіфів на той час на півострові сумніву не викликає: за Аппіаном, наприклад, вони були «друзями» Мітрідата Понтійського<sup>30</sup>. В окремих випадках тавро-скіфами іменуються і власне скіфи (загроза Ольвії з їх боку; проживання на Ахілловому бігу).

Таким чином, складовий етнонім тавро-скіфів (скіфо-таврів) за доби пізнього еллінізму використовувався для визначення і таврів, і скіфів. Разом з тим вживалися (особливо в історичних та географіч-

<sup>28</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 206.

<sup>29</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1947.— № 4.— С. 205.

<sup>30</sup> Латышев В. В. Известия древних... // ВДИ.— 1948.— № 1.— С. 282.

них текстах) і більш давні етноніми — таври і скіфи. Подібна «взаємозамінність» і частково взаємовідповідність етнонімів пояснюється швидше етнокультурним зближенням скіфів і частини таврів, які привели до стічного змішування і утворення досить «чисельної» синкретичної етнічної спільності. Існування у Криму з VII—VI ст. до н. е. значної групи змішаного скіфо-аборигенного населення (нащадки «сліпих рабів»), ймовірно, сприяло процесу етнічної інтеграції, а, отже, погляд на тавро-скіфів як на змішаний етнос не суперечить писемній традиції.

Таким чином, критичний розгляд писемних джерел дозволяє реконструювати основні етапи етнічної історії Криму I тис. до н. е.—початок I тис. н. е. в наступному порядку.

*Перша чверть I тис. до н. е.:* племена таврів населяють гори, передгір'я та прилегу до моря степову частину Північно-Західного Криму. На півночі і сході (на Керченському півострові) проживали кімерійці.

*VII ст. до н. е.:* скіфи заселяють кримський степ, залишений кімерійцями, підкорюють частину місцевого населення («степових таврів») та відходять у Передкавказзя і Передню Азію.

*VI ст. до н. е.:* скіфи відвоюють степовий і передгірський Крим у «нащадків сліпих» — змішаної скіфо-аборигенної етнічної групи. Таври, поділені на племена на чолі з «царями», контролюють гори (і частину передгір'я), зберігаючи політичну та економічну незалежність. Таким чином, у Криму крім таврів та скіфів з'являється «третій етнос» — змішане скіфо-аборигенне, швидше, скіфо-таврійське населення.

*V—III ст. до н. е.:* скіфи господарюють у степових та передгірських районах, продовжується процес етнічної інтеграції.

*II ст. до н. е.:* з півночі, через Перекоп у Крим проникають нечисленні племена сатархів, які отримали місцеву назву тафріїв (і землеробів?). Вони переходять до осілости на території степового Криму, яка контролюється скіфами, і, потрапляючи у своєрідну залежність від них, намагаються звільнитися від неї. Можливо, сатархи належали до сарматських племен.

*I ст. до — I ст. н. е.:* інтенсивна етнокультурна інтеграція варварського населення степового і передгірського, а також гірського Криму, і як відображення цього, — поява етноніма тавро-скіфи (скіфо-таври). В основному завершується складання синкретичної етнічної спільності, «основа» якої була закладена ще в період захоплення Криму скіфами. Вплив і роль таврів різко зменшується. Культура сатархів-тафріїв розвивається, зближуючись із місцевою скіфо-аборигенною.

*II—IV ст. н. е.:* триває «розмивання» своєрідних кримських варварських культур, у тому числі пізньоскіфської, новими етнічними компонентами, чому сприяє активна зовнішня політика греко-варварських правителів Боспора. Відбувається відносно нівелювання варварських етносів. Етноніми тавро-скіфи, таврики, таврінні, таври, скіфи часто застосовуються невпорядковано, позначаючи в цілому інтегровану масу скіфо-сармато (?)-аборигенного населення.

Основним джерелом вивчення культури негрецького населення Криму VII—V ст. до н. е. є поховальні пам'ятки. В гірських та передгірських районах з різною повнотою досліджено також ряд поселень. В більш пізній час поховання і поселення зустрічаються в усіх географічних зонах Криму. Нас цікавить ранній етап названого вище періоду, який в більшості своїй визначив основний напрям етнічної історії Криму середини I тис. до н. е.—середини I тис. н. е.

На території Криму виділяються чотири групи поховань VII—V ст. до н. е. До першої з них входять поховання<sup>31</sup>, ідентичні відомим в степах Північного Причорномор'я скіфським. Майже всі вони курганні, впускні, рідше основні. У VII ст. до н. е.—також у кам'яних ящиках (деякі — з кільцевою кам'яною обкладинкою — огорожею), катакомбах-підбоях. Поховання орієнтовані головою на захід (з відхиленнями), іноді на схід, у витягнутому положенні (скорченість поодинокі). З V

<sup>31</sup> Ольховский В. С. О населении Крыма в скифское время // СА.— 1982.— № 4.— С. 73.

ст. до н. е. відомі і синхронні поховання кількох чоловік в одній поховальній споруді. Інвентар поховань майже обов'язково включає зброю скіфських типів, нерідко предмети в звіриному стилі, жертвовну їжу. Рідше зустрічається імпортна грецька кераміка. Найбільш відомі поховання цієї групи: Темир-гора, п. 81; Філатовка, к. 11, п. 1; Колоски, к. 7, п. 3; частина некрополя Німфея; Золотий курган; Іллічево, к. 1, п. 6; Каштанівка (Кара-Меркіт), к. 1, п. 1; Долинне, к. 2 (1895), п. 3.

ІІ групу становлять пам'ятки гірського Криму<sup>32</sup>. Поховальні споруди — кам'яні ящики в загорожах і без них. Курганні насипи відсутні. Положення похованих скорчене, більшість орієнтована за меридіаном, поховання асинхронні. Інвентар включає прикраси з бронзи, зустрічаються вироби з каменю і кременю, зброя скіфських типів, ліпна лощена кераміка з орнаментом і без нього.

Уже ряд років у науковій літературі точиться дискусія про культурну належність пам'яток гірського і передгірського Криму. Одні автори<sup>33</sup> дотримуються думки, що пам'ятки гірського та передгірського Криму належать носіям єдиної кизил-кобинської культури — таврам античних джерел. За думкою інших — ці пам'ятки можна віднести до двох культур — таврійської та кизил-кобинської, причому ареал першої — переважно гірський, а другої — передгірський Крим. Одним з основних етнокультурних «роздільників» при цьому виступає ліпна лощена кераміка з різьбленим орнаментом.

Виділивши «дискусійні» передгірські поховальні пам'ятки в окрему ІІІ групу<sup>34</sup>, спробуємо охарактеризувати її. Поховання тут як безкурганні, так і перекриті невисокими насипами. Поховальні споруди представлені кам'яними ящиками (іноді загорожені), але зустрічаються і ями, засипані або перекриті камінням. Поховання асинхронні і поодинокі, витягнуті, скорчені і напівскорчені з нестійкою орієнтацією. В інвентарі — лощена кераміка з різьбленим орнаментом. Зустрічаються прикраси із бронзи і скла, черепашка каури, зброя скіфських типів.

Зіставлення пам'яток ІІ та ІІІ груп дозволяє констатувати їх значну близькість за елементами поховального комплексу. Разом з тим безсумнівні і відміни (за набором та особливостями конструкції поховальних споруд, позою і орієнтацією похованих, надмогильними спорудами тощо), завдяки чому передгірські пам'ятки зближуються з похованнями першої (степової скіфської) групи. Поява синкретичних рис саме в передгір'ях — природній контактній зоні — цілком закономірна. Тут відчувається степовий скіфський вплив, який, ймовірно, є результатом прямих скіфо-аборигенних контактів практично з моменту появи скіфів у Криму. Подібні контакти цілком закономірно могли привести до етнічного змішування населення.

В останню — ІV групу відносимо степові і передгірські поховання VII—V ст. до н. е., які більшість дослідників вважають скіфськими, хоч до складу їх інвентаря входить лощена кераміка кизил-кобинського типу (Аршинцево; Білоглинка; Золоте, п. 5/1973 і 4/1944; Акташ, к. 31; Колоски, к. 5, п. 5; Фронтоне, п. 17, і т. д.). Поховання курганні і ґрунтові, серед поховальних споруд більшість ям, є й кам'яні ящики. Переважають витягнуті трупопокладення головою на захід, трапляються скорчені і напівскорчені кістяки. У складі інвентаря крім звичайних для скіфських поховань предметів (зброя, жертвовна їжа, залізні ножі) зустрічаються бронзові прикраси, вироби з кременю, фарба, лощена кераміка кизил-кобинського типу. Подібна кераміка, хоч вона і місце-

<sup>32</sup> Ольховский В. С. О населении Крыма...— С. 73—75; Крис Х. И. Кизил-кобинская культура и тавры // САИ.— 1981.— Вып. Д 1—7.— С. 67—70; Лесков А. М. Горный Крым в I тыс. до н. э.— К., 1965.— С. 50—90.

<sup>33</sup> Ольховский В. С. О населении Крыма...— С. 69; Колотухин В. А. Население предгорного и горного Крыма в VII—V вв. до н. э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987.— С. 6, 7; Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // ПИСПАЭ.— М., 1959.— С. 235—240; Щепинский А. О. Населения южного берега Крыма в эпоху раннего железа // Археология.— 1977.— Вып. 21.— С. 30—38.

<sup>34</sup> Про 3-у та 4-у групи див.: Ольховский В. С. О населении Крыма...— С. 72—75.



ва, не може правити безсумнівним етнічним індикатором: її тією або іншою мірою використовували різні етнічні групи, в тому числі і скіфи. Так, у похованні З, к. 1/1895 поблизу с. Грушеве (V ст. до н. е.) небіжчик був похований за скіфським звичаєм на розстеленому панцирі з мечем біля пояса. Поруч з головою лежав лощений келих з геометричним орнаментом<sup>35</sup>, форма якого, до речі, майже ідентична скіфським кулястим келихам IV ст. до н. е.

Неоднорідність IV групи досить очевидна. До неї крім скіфських могли потрапити і кизил-кобинські поховання, або поховання змішаного населення. В міру віддаленості від гір доля степового (скіфського) елемента в похованнях зростає.

Тенденція подальшого розвитку виділених чотирьох груп досить показова. Лише одна з них — скіфська — активно прогресує в кількісному і якісному відношеннях, в цілому — розвивається основний загальноскіфський канон: переважають витягнуті трупопокладення із західною орієнтацією (зрідка фіксується положення кистей рук на тазу і схрещення ніг), урізноманітнюється асортимент інвентаря, поширюються катакомби найпростіших варіантів, все рідше зустрічаються речі, виконані в звіриному стилі, і т. д. Однак продовжує розвиватись чисто «кримська» риса — широке застосування каменю в надмогильних та поховальних спорудах. При цьому особливості конструкції кам'яних ящиків IV—III ст. до н. е. (4—6 плит встановлених на ребро у неглибокі жолобки і нахилених до центру ящика, застосування кам'яних огорож-обкладок із забутуванням) набувають точних аналогій кам'яних ящиків населення гірського і передгірського Криму — кизил-кобинців. У скіфських похованнях Криму раніше, ніж на території степового Причорномор'я, зафіксовані синхронні поховання; пізніше вони зустрічаються частіше. Можливо, це пояснюється не тільки еволюцією скіфської поховальної обрядності, а й впливом поховальних звичаїв кримських аборигенів.

Одночасно із збільшенням чисельності скіфських поховань кількість кизил-кобинських поховань (і поселень) в гірському і передгірському Криму помітно скорочується. Орнаментована лощена кераміка виходить з ужитку на всій території Криму, але традиція лощіння посуду зберігається: подібна кераміка звичайна на пізньоскіфських поселеннях Криму. Скіфські поселення виникають поблизу або на самій території кизил-кобинських<sup>36</sup>. Сліди масового винищення або витіснення скіфами аборигенів у гори відсутні.

В останні століття до, а також у перші століття н. е. простежується загальне нівелювання поховальної обрядності варварського населення Криму при відносній уніфікації предметів поховального інвентаря. У східному і північно-західному Криму відчувається вплив еллінської поховальної обрядності (східна орієнтація небіжчиків, квадратні гробниці, «оболи Харона» і т. д.); в передгір'ях зберігаються пережитки кизил-кобинських поховальних звичаїв (скорченість похованих; асинхронні (до 173) поховання в кам'яних ящиках і т. д.). Процес еллінізації, особливо помітний у матеріалах Східного Криму, мав характер, швидше, культурної, ніж етнічної асиміляції «варварів», які жили в грецьких містах. Коли б сталися докорінні зміни в етнокультурному складі місцевого населення хори Європейського Боспора до IV ст. н. е.<sup>37</sup>, цей факт, безумовно, знайшов би відображення в поховальній обрядності і писемних джерелах. Активної еллінізації в такий ранній час зазнавала, в основному верхівка скіфської знаті, яка нерідко мешкала в грецьких містах і укладала змішані шлюби. Пізніше, на рубежі ер, цей процес захопив і частину рядового варварського населення.

<sup>35</sup> *Троицкая Т. Н.* Находки из скифских курганов Крыма, хранящиеся в областном краеведческом музее // ИАДК.— 1957.— С. 176.

<sup>36</sup> *Дашевская О. Д.* Скифские городища Крыма: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1957.— С. 4.

<sup>37</sup> *Яковенко Э. В.* Скифы на Боспоре (Греко-скифские отношения в VII—III вв. до н. э.) // Автореф. дис. ... докт. истор. наук.— М., 1985.— С. 29.

На думку деяких дослідників, у перші ст. н. е. в поховальній обрядності скіфського населення Криму<sup>38</sup> помітне зростання сарматських рис, пов'язане з проникненням на півострів сарматів. Однак слід зазначити, що певна «сарматоїдність» властива пізньоскіфським похованням не тільки Криму, а й Нижнього Подніпров'я та Подністров'я.

Таким чином, археологічні дані свідчать, що етнічна обстановка в Криму у VII ст. до — IV ст. н. е. була складною і динамічною. Суть її на першому етапі визначалась взаємодією прийшлого скіфського та аборигенного кизил-кобинського населення передгір'я і частини степу. Можливо, цією взаємодією (а також екологічними та іншими причинами) пояснюється деяка відмінність передгірських кизил-кобинських пам'яток природної контактної зони від гірських. Ймовірно визнати передгірську групу кизил-кобинських пам'яток локальним варіантом «кримської мегалітичної» культури, носіями якої, безумовно, були таври. Вірогідна поява уже в цей час «третього етносу» — групи змішаного скіфо-кизил-кобинського населення. З IV ст. до н. е. кількість скіфського населення в Криму значно зростає. Активне освоєння скіфами степу та передгір'я, перехід до осілої та напівосілої форм ведення господарства, виникнення ряду поселень не могли здійснюватися без взаємодії з місцевим населенням, про що свідчать матеріальна культура і поховальна обрядність. Переважно мирні стосунки (розбрат серед «варварів», безумовно, використали б у своїх інтересах елліни) сприяли культурно-етнічній інтеграції скіфського та кизил-кобинського етнічних масивів при домінуючому скіфському компоненті. Консолідації скіфів і аборигенів, мабуть, сприяла і зовнішньополітична ситуація. Все це не могло не сприяти активізації етнічного змішування. На рубежі ер цей процес став настільки очевидним, що викликав появу нового етноніма (тавро-скіфи, скіфо-таври).

Сарматське проникнення на півострів, можливе тільки з півночі (через Перекоп), наприкінці I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. досить вірогідне. Але чисельність сарматів навряд чи була значною, і поверхова сарматизація, яка охопила велику східну територію євразійських степів, на початковому етапі в Криму може пояснюватися не тільки етнічними причинами (присутністю сарматів), а й іншими факторами (посиленням міжплеменного обміну, певною «модю» і т. д.). Не виключено, що в етнічних процесах Криму брали участь інші етнічні групи (греки, населення Азіатського Боспору), однак роль їх була порівняно невеликою.

Досить об'єктивним джерелом для реконструкції етнічної ситуації, що нас цікавить, є палеоантропологічні матеріали. Так, вивчаючи невелику колекцію таврських черепів, К. Ф. Соколова встановила її неоднорідність. Панівним виявився європейський мезо-доліхокранний граціальний (понтійський) тип, аналогічний синхронним краніологічним матеріалам Північного Кавказу<sup>39</sup>.

Черепи із скіфських поховань V—III ст. до н. е. Керченського півострова також виявились неоднорідними: поряд з граціальними мезо-доліхокранними є й масивні мезо-доліхокранні з добре розвиненим рельєфом, що може свідчити про змішання скіфського населення з таврським та грецьким<sup>40</sup>. Дослідження значної кількості черепів Акташського могильника IV—III ст. до н. е. в східному Криму показало, що основне населення, яке залишило могильник, було скіфським, схожим з населенням степової України скіфського часу. Допустиме

<sup>38</sup> Раевский Д. С. Скифы и сарматы в Неаполе (по материалам некрополя) // МИА. — 1971. — № 177. — С. 143—151; Храпунов И. Н. Поздние скифы на Днепре и в Крыму: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. М., 1987. — С. 18—21; Высотская Т. Н. Этнический состав населения Крымской Скифии (по материалам могильников) // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э.— VII в. н. э.— К., 1987. — С. 40—67.

<sup>39</sup> Соколова К. Ф. Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // ВА.— 1960. — Вып. 3. — С. 68—72.

<sup>40</sup> Жилева-Круц С. И. Черепи из скифских погребений Керченской экспедиции 1964—1967 гг. // ДВК.— К., 1970. — С. 181.

також включення незначної долі таврського і грецького (але не сарматського) компонента <sup>41</sup>.

Помітною своєрідністю відзначаються серії черепів із ґрунтових могильників Фронтоне I і II (V—III ст. до н. е. і II—IV ст. н. е.). Аналізуючи попередні публікації, слід зауважити, що обидві змішані серії (перша — мезокранна, друга — помірно-доліхокранна) найбільше нагадують серію таврських черепів, відрізняючись від них більшою висотою черепа. Схожість із сарматськими черепами не простежується <sup>42</sup>.

Черепи із Фронтоне II виявилися дуже близькими до краніологічної серії із могильника Золоте II ст. до — II ст. н. е.: переважав таврський компонент при наявності грецького і скіфського. Наявність сарматського елемента викликає сумнів <sup>43</sup>.

У пізньоскіфських могильниках передгірського і північно-західного Криму (Неаполь Скіфський, Заветне, Беляус) переважав «той морфологічний тип, який був представлений у скіфів в більш ранній час на території України» <sup>44</sup>. При цьому виявлені певні сарматські, грецькі (на Беляусі немає) і таврські елементи <sup>45</sup>.

В цілому ж динаміка розвитку негрецьких етносів Криму реконструюється таким чином.

*VII—V ст. до н. е.:* в горах, передгір'ях (і прилеглих районах степу?) проживали таври, антропологічно не однорідні, що пояснюється умовами розвитку етносу або ранніх етнокультурних контактів. В окремих ґрунтових могильниках при наявності скіфського домінує таврський компонент (рис. 1, а).

*В II ст. до — II ст. н. е. картина істотно не змінюється:* відбувається процес скіфо-тавро-грецького змішування. В передгірському і північно-західному Криму у II ст. до — III ст. н. е. скіфський етнічний компонент домінує, але наявність таврського, сарматського і, можливо, грецького компонентів уже стає безсумнівною (рис. 1, б).

Розглянуті вище писемні, археологічні і антропологічні матеріали, на наш погляд, дають в цілому чітку картину етнічних процесів у Криму в епоху раннього заліза. Основний зміст їх полягав у зростанні етнокультурної взаємодії пришельців-скіфів і автохтонів-таврів, що привело до формування змішаного скіфо-аборигенного етноса (тавро-скіфи) при участі сарматського (сатархи-тафрії?), грецького і, можливо, інших етнічних компонентів. Одночасно відбувався процес культурного нівелювання негрецького населення півострова при збереженні скіфської культурної домінанти.

*В. С. Ольховский*

## К ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ДРЕВНЕГО КРЫМА

В статье рассматриваются письменные, археологические и палеоантропологические свидетельства о негреческом населении Крымского п-ва в I тыс. до — сер. I тыс. н. э.

Анализ письменных источников привел к выводу об относительной автохтонности таврского населения Крыма, обитавшего в горах, предгорьях и части степи, о его племенной раздробленности и политической независимости в раннескифское время,

<sup>41</sup> Покас П. М., Назарова Т. А., Дяченко В. Д. Материалы по антропологии Акташского могильника // Бессонова С. С., Бунятяч Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 141.

<sup>42</sup> Круц С. И. Антропологические материалы из некрополей Керченского полуострова // АИУ 1976—1977. — Ужгород, 1978. — С. 67; Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987. — С. 30.

<sup>43</sup> Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика погребенных из боспорского могильника у с. Золотое // Корпусова В. Н. Некрополь Золотое (К этнокультурной истории Европейского Боспора). — К., 1983. — С. 171.

<sup>44</sup> Кондукторова Т. С. Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними // МАУ. — 1964. — Вип. 3. — С. 39.

<sup>45</sup> Кондукторова Т. С. Антропологическая характеристика... — С. 171; Зіневич Г. П. До антропології могильника біля с. Заветне в Криму // МАУ. — 1971. — Вип. 5. — С. 116—121.

о появлении в VI в. до н. э. группы смешанного скифо-аборигенного населения («потомки слепых»). Письменные данные согласуются с реконструируемой палеографической ситуацией: превращение Крыма в полуостров в результате морской трансгрессии, появление системы Сивашей и Перекопа на месте «пра-Перекопа». Подтверждается локализация рва «потомков слепых» на Акмонайском перешейке. Во II в. до н. э. в Крыму появляются сатархи (сарматское племя?). С этого времени усиливается процесс этнической интеграции разноплеменного варварского населения Крыма, отражением чего является появление этнонима тавро-скифы.

Выделяются 4 группы археологических памятников Крыма VII—V вв. до н. э.: скифская (степь), таврская (горы), синкретичная (предгорья), предположительно смешанная (по обряду — скифская, но с кизил-кобинской керамикой; степь, предгорья). Позже лишь 1-я группа прогрессирует количественно и «качественно». Во II в. до — III в. н. э. наблюдается общая нивелировка погребальной обрядности варварского населения Крыма, унификация предметов материальной культуры, исчезновение «таврских» черт. Происходит формирование смешанных скифо-сармато-таврских групп населения при участии и других этнических компонентов — греков, аборигенов азиатского Боспора и др. Данный вывод полностью подтверждают и антропологические материалы.

*V. S. Olkhovsky*

#### ON THE ETHNIC CULTURE OF THE ANCIENT CRIMEA

The paper is concerned with written, archaeological and paleoanthropological evidence on non-Greek population of the Crimean peninsula between the 1st millennium B.C. and mid. A.D. 1st millennium.

An analysis of written sources has confirmed a relative aboriginal character of the Taurian population in the Crimea, inhabiting mountains, foothills and a part of steppe, its tribal scattering and political independence in the early Scythian period, appearance of a group of mixed Scythian-aboriginal population (descendants of the "blind") in the 6th cent. B.C. The written data agree with the reconstructed paleogeographic situation: transformation of the Crimea into a peninsula as a result of the sea transgression, appearance of a system of Sivashes and Perekop instead of "fore-Perekop". Localization of a ditch of "blind descendants" on the Akmonai isthmus is confirmed. In the 2nd cent. B.C. satarchi (a Sarmatian tribe?) appear in the Crimea. Since that time the process of ethnic integration of the Barbarian population of different tribes in the Crimea gets more intensive resulting in the appearance of ethnonym Tauro-Scythians.

Four groups of archaeological monuments in the Crimea of the 7th-5th cent. B.C. are distinguished: a Scythian (steppe), Taurian (mountains), Syncretic (foothills), supposedly mixed (Scythias as to rites but with Kizil-Kobian ceramics; steppe, foothills). Later on only the 1st group progresses quantitatively and "qualitatively". In the 2nd cent. B.C. and A.D. 3d cent. a general levelling of the funeral rites in the Barbarian population of the Crimea was observed as well as unification of subjects of the material culture, disappearance of "Taurian" properties. There occurred formation of mixed Scythian-Sarmatian-Taurian groups of population with participation of other ethnic components: Greeks, aboriginals from the Asian Bosphorus and so on. Anthropological data have completely confirm the conclusion drawn.

*Одержано 31.01.89.*